

## Szlachta duńska i jej państwo<sup>1</sup>

W historiografii duńskiej i norweskiej funkcjonuje pojęcie *adelsvældet* – rządy szlachty. Dotyczy ono okresu od połowy XV wieku do roku 1660, czyli momentu wprowadzenia absolutyzmu i oznacza formę państwa, w której szlachta nie tylko zajmowała dominującą pozycję, ale wręcz rządziła państwem. Był to ustrój, który pod pewnymi względami przypomina zarówno polską demokrację szlachecką, jak i oligarchię magnacką. Chcę tu omówić trzy zagadnienia: polityczno-prawne i społeczne podstawy przewagi szlachty, włącznie z ideologicznym uzasadnieniem, kształt stanu szlacheckiego, jego podziały wewnętrzne, a następnie zmiany, jakie nastąpiły po wprowadzeniu absolutyzmu.

\* \* \*

Polityczna, prawna i społeczna przewaga szlachty opierała się na zestawie przywilejów i innych regulacjach prawnych oraz na odpowiednio skonstruowanym systemie administracji państwowej. W odniesieniu do obu kluczowe były kapitulacje, czyli *Haandfæstning*, podpisywane przez kandydata na króla w chwili elekcji. Był to zbiór najważniejszych zasad ustrojowych oraz przywilejów szlacheckich. Kapitulacje nieco się różniły, zależnie od sytuacji politycznej w chwili elekcji, król musiał godzić się na większe lub mniejsze ograniczenia swojej władzy; podobnie szlachta – czasem musiała akceptować pominięcie niektórych uprawnień.

---

<sup>1</sup> Pozwoliłam sobie zapożyczyć tytuł z klasycznej już książki Jaremy Maciszewskiego.

Istniał jednak zręb fundamentalnych zasad, które zasadniczo obecne były zawsze. Przede wszystkim był to elekcyjny charakter monarchii, praktycznie w obrębie dynastii Oldenburgów i najczęściej realizowany poprzez wybór najstarszego syna (zdarzały się elekcje *vivente rege*). Elekcje nie zawsze przebiegały bezproblemowo. Inna rzecz, że królom zdarzało się nie przestrzegać zapisów własnych kapitulacji, zwłaszcza w odniesieniu do funkcjonowania urzędów państwowych.

Najważniejsze przywileje szlacheckie to wolność od płacenia podatków (obejmująca także chłopów użytkujących ziemię szlachecką), monopol na posiadanie ziemi, monopol na sprawowanie większości urzędów oraz prawo do oporu czy prawo do wypowiedzenia królowi posłuszeństwa, gdy ten łamie prawo. Poza tym szlachta miała zagwarantowane prawa władzy nad chłopami. Wedle prawa (zapis w kapitulacji króla Hansa z 1493 roku) „szlachcic jest królem w swoim majątku” (*kongen i sin egen landbo*), więc król rezygnował z ingerencji w stosunki między dziedzicem a chłopami. Ponadto, wedle formuły zapisanej w kapitulacji z 1547 roku, dziedzic miał prawo dążyć do osiągnięcia maksymalnego zysku z własnego majątku. Sprzyjało to rozwojowi systemu poddaństwa i pańszczyzny, choć ich zakres i skala nigdy nie były tak duże jak w Rzeczypospolitej. Szlachta dysponowała jurysdykcją senioralną, a w jej ramach prawem życia i śmierci w stosunku do chłopów. Zapis taki pojawił się w kapitulacjach dwukrotnie: w 1523 roku (Fryderyka I) i 1536 (Chrystiana III), i właściwie nikt z niego nie skorzystał. Chłopów broniły różne inne prawa, poza tym władcom zależało na ograniczeniu uprawnień szlachty i często występowali w obronie chłopstwa. Dodatkowo szlachta sprawowała kontrolę nad lokalnym Kościołem, mając prawo mianowania proboszcza (formalnie, w Kościele ewangelicko-augsburskim pastora wybierali parafianie).

\* \* \*

W strukturze administracyjnej na szczeblu centralnym najważniejszą instytucją była Rada Królestwa (*Rigsraad*), zaś na szczeblu lokalnym urząd pana lennego (*lensherre*). Rada Królestwa była efektem wieloletniej ewolucji od rady królewskiej (*consilium regis*) do rady królestwa (*consilium regni*), czyli ewolucji od organu doradczego króla do samodzielnej i potężnej instytucji rządzącej. W skład Rady wchodził mianowani przez króla najwyżsi urzędnicy państwowi, do reformacji także biskupi, potem Rada miała całkowicie świecki charakter. Wśród tych urzędów najważniejsze to: ochmistrz koronny, marszałek, kanclerz. W różnych dokumentach (przede wszystkim kapitulacje z 1523 i 1536 roku) określano Radę

jako reprezentację całego społeczeństwa, czyli czterech stanów, ale faktycznie była to reprezentacja stanu szlacheckiego z tendencją do zawężania swej bazy – w miarę upływu czasu Rada stawiała się przedstawicielstwem w gruncie rzeczy samej siebie, bo wąskiej grupy arystokracji.

Rada miała duże kompetencje. Faktycznie to ona decydowała o wyborze króla, miała (czasem decydujący) wpływ na obsadę wyższych urzędów, czyli decydowała o swoim składzie. Jej zgoda była konieczna, by najważniejsze decyzje królewskie weszły w życie. Członkowie Rady kierowali administracją centralną, a jako że każdy z nich był też panem lennym – także lokalną. W czasach interregnum Rada stawiała się suwerenem w państwie. Razem z królem stanowiła sąd najwyższy. Postrzeganie Rady w państwie podlegało ewolucji. W drugiej połowie XV wieku formowała się tendencja traktowania Rady jako głównej instytucji rządzącej w państwie: w tym ujęciu Rada była suwerenem, a król tylko „zarządcą państwa”. Po 1536 roku zaczęła dominować koncepcja równowagi i współpracy między monarchą a Radą, czyli idea suwerenności podzielonej. Rada natomiast nie ewoluowała ani w reprezentację stanową, ani w izbę wyższą takiej reprezentacji.

Pozycja Rady znajdowała uzasadnienie w koncepcji ustrojowej zwanej arystokratycznym konstytucjonalizmem (*rigsraadkonstitutionalisme*, dosłownie: konstytucjonalizm rady królestwa). Jej główne elementy to zasada ograniczenia władzy królewskiej przez prawo, instytucje i urzędy. Wynikała z przyjęcia idei suwerenności „ludu” w jej średniowiecznym rozumieniu, czyli suwerenności przede wszystkim warstw uprzywilejowanych, które powinny mieć wpływ na rządy. Innymi słowy, każda decyzja królewska powinna mieć akceptację instytucji, reprezentującej warstwę szlachecką. W świetle tej idei kapitulacja była formą umowy społecznej. Znamiennym elementem było przekonanie, że w istocie najwyższym suwerenem w państwie jest prawo stanowione, bez którego państwo istnieć nie może – zgodnie z zapisem Prawa Jutlandzkiego króla Waldemara II z 1241 roku: „Państwo buduje się na prawie” (*Med lov skal man land bygge*). Jest więc arystokratyczny konstytucjonalizm koncepcją, która, głęboko osadzona w duńskiej tradycji, antycypuje nowożytną ideę państwa prawa.

\* \* \*

Stan szlachecki w Danii nie był liczny. Populacja Danii właściwej (czyli bez Skanii i bez księstw Szlezwik i Holsztyn) w 1645 roku liczyła sobie 608 000 ludzi. Z tego ćwierć procenta, czyli 2,5 promila, to stan szlachecki. W liczbach bez-

względnych jest to około 1760 osób, podzielonych na 155 rodzin i 500 gospodarstw/włości (różnych rozmiarów). Stan szlachecki podzielony był na warstwy. Na szczycie plasowała się „arystokracja” – w cudzysłowie, bo bez tytułu (*rigsraadadel*). Główne kryteria wyróżniające to: zasiadanie w Radzie Królestwa, duże lenna, dające nie tylko większy majątek, ale też większe uprawnienia oraz, związane z tym, posiadanie dużych włości ziemskich. Na drugim miejscu plasowali się „magnaci” (*magnatadel*), których od „arystokracji” różniło tylko to, że jej przedstawiciele nie byli członkami Rady. I wreszcie na samym dole była szlachta zwykła (*menige adel*). Ci członkowie stanu byli znacznie ubożsi, często utrzymywali się z pracy u bogatszej szlachty w charakterze wójta czy zarządcy majątku. Niektórzy mieli lenna, ale zazwyczaj bardzo małe.

W XVI wieku obserwuje się tendencję do zmniejszania się liczby szlachty zwykłej, co wiąże się ze spadkiem jej roli. Szlachta traciła lenna, postępowała koncentracja ziemi w rękach „arystokracji” i „magnatów”. W 1625 roku jedna trzecia z wymienionych 500 gospodarstw/włości szlacheckich obejmowała 75% ziemi uprawnej. Pozostałe dwie trzecie – 22%. Wewnątrz stanu szlacheckiego dokonywała się polaryzacja. Około 1550 roku „arystokracja” stanowiła około 30% rodzin szlacheckich. W 1600 roku – 40%, w 1660 – 49%. Stan szlachecki powoli zmieniał się w piramidę, stojącą wierzchołkiem do dołu.

Już pod koniec XVI wieku, w czasach regencji za małoletniości Chrystiana IV, zwykła szlachta dostrzegała tę niekorzystną ewolucję i skarżyła się, że Rada w coraz mniejszym stopniu reprezentuje cały stan, w coraz większym – samą siebie. W I połowie XVII wieku grupa ta podjęła próbę odzyskania pozycji w państwie – starając się przechwycić kontrolę nad nowo utworzonymi strukturami urzędniczymi, które miały na szczeblu lokalnym decydować o przeznaczeniu specjalnego podatku na prowadzenie wojny. Lokalny komisarz, zawiadujący utworzonym do tego celu skarbem, miał być wybierany przez szlachtę danego okręgu. Rada Królestwa storpedowała jednak tę reformę, co nie przysporzyło jej popularności. Nic więc dziwnego, że w szeregach zwykłej szlachty znajdzie się sporo osób, które poprą wprowadzenie w 1660 roku absolutyzmu, widząc w tym przede wszystkim koniec rządów zniechwalonej Rady.

\* \* \*

Przeprowadzona w 1660 roku zmiana ustroju polegała w pierwszym rzędzie na zniesieniu elekcyjności tronu. Drugim elementem była likwidacja wszelkich prawnych i instytucjonalnych ograniczeń władzy królewskiej, czyli przede wszystkim kapitulacji (dokument podpisany przez Fryderyka III w 1648 roku

ogłoszono jako nieważny) oraz Rady Królestwa, która stopniowo zanikła. Ograniczono przywileje szlacheckie (w pełni wszelkie przywileje zniosła liberalna konstytucja w 1849 roku i reforma systemu administracji w 1919). Stan ten utracił monopol posiadania ziemi i obsadzania urzędów, nie ruszono jednak jej pozycji w odniesieniu do chłopów. Deklarowana „równość wobec prawa” oznaczała równość wszystkich w obliczu króla, była jednak ogromnym krokiem naprzód w kierunku demokratyzacji społeczeństwa.

Dokonała się też głęboka reorganizacja stanu szlacheckiego. Miał on być odtąd skonstruowany wedle wydawanych przez króla tabeli rang. Na szczycie szlachty znaleźć się mieli tytulasi: baronowie i hrabiowie. Ta godność szlachecka była nadana przez króla i zakładała jednocześnie posiadanie dużego majątku ziemskiego oraz pełnienie urzędu<sup>2</sup>. Godności hrabiów i baronów, wraz z trzecim stopniem drabiny, były uznawane za dziedziczne szlachectwo (zniósł ten system król Chrystian VI w 1730 roku – prawo miało działać także wstecz, co oznaczało likwidację dziedzicznego szlachectwa z nominacji).

Kolejne szczeble drabiny zajmowali różni urzędnicy, których szlachectwo było dożywotnie (obejmowało też żonę i dzieci), ale nie dziedziczne. Na ten oficjalny i formalny podział nakładał się rzeczywisty: na szlachtę rodową (starą) i z nominacji (nową, urzędniczą). Niechętni starej szlachcie królowie absolutni w pierwszym okresie – czyli Fryderyk III, Chrystian V i Fryderyk IV – promowali nową szlachtę. W latach 70. XVII wieku Fryderyk III wydał w sumie 18 patentów hrabiowskich, z których 5 trafiło do starej szlachty, w przypadku godności barona było to 8 na 14.

Najchętniej królowie nadawali te tytuły, podobnie jak nobilitację, cudzoziemcom i mieszczaństwu. Ta polityka prowadziła do stopniowego upadku rodowej szlachty. Ubożała i traciła majątki, zmniejszała się też jej liczebność: w 1660 roku należały do niej 1493 rodziny, w 1700 roku – 1099, w 1720 – 864. Coraz mniej osób ze starej szlachty trafiało na urzędy. W 1670 roku w rękach starej szlachty znajdowało się 59% najrozmaitszych urzędów w państwie, w rękach nowej szlachty – 3%, w rękach mieszczaństwa – 38%. W roku 1700 proporcje wyglądały następująco: 30% – 18% – 52%. Natomiast w 1720 – 12% – 16% – 72%. Statystyki te pokazują, kto stał się prawdziwym zwycięzcą w toczonej w 1660 roku walce politycznej. Było to mieszczaństwo, przede wszystkim z Kopenhagi.

<sup>2</sup> W ramach reformy administracji lenna zastąpione zostały przez jednostkę administracyjną zwaną *amt*, na czele której stał *amtmand*. Jego kompetencje były bardziej ograniczone niż pana lennego, który był o wiele bardziej zależny od króla.

\* \* \*

Historycy wskazują, że szczytowy okres rozwoju szlachty duńskiej przypadł na drugą połowę XVI wieku i pierwsze dekady XVII wieku. W tym czasie szlachta całkowicie zerwała z tradycjami stanu rycerskiego, przekształcając się w warstwę zamożnych ziemian. Studia, także zagraniczne, gospodarka, kariera urzędnicza stawały się głównym polem jej aktywności. Szlachta reprezentowała wysoki poziom wykształcenia, otwartości na idee europejskiego renesansu. Symbolizują ten okres świetności wspaniałe rezydencje, z których wiele możemy do dziś oglądać. Jednak tworzone przez szlachtę państwo miało wady, zaś proces arystokratyzacji stanu prowadził do wykształcenia się nowych elit. Trwający równolegle proces rozwoju elit mieszczańskich, ale też urzędniczych, w tym czasie przede wszystkim w obrębie duchowieństwa, stawiał po znakiem zapytania sens stanowej organizacji społeczeństwa. Tym wyzwaniom wyszedł naprzeciw absolutyzm, wprowadzając nową organizację społeczeństwa i nową formułę tworzenia elit.

## Bibliografia

- Bøggild A.C.O., *Christian IV tidsalder*, Schultz Danmarkshistorie, t. 3, København 1942.
- Christiansen C.P.O., *Unionsopløsning og kirkebruddets tidsalder*, w: *Schultz Danmarkshistorie*, t. 2, København 1941.
- Enevoldsen P., *Lensreformerne i Danmark 1557–96*, „Historisk Tidsskrift”, t. 14, seria 2, nr 2; 1981–1982.
- Fabricius K., *Enevældens dæmring og den ældre enevælde*, w: *Schultz Danmarkshistorie*, t. 3, København 1942.
- Herregåden – 500 års drøm og virkeligheden*, red. U. Kjær, Nationalmuseet 2005.
- Ladewig P.E., *Kryzys szlachty duńskiej 1580–1660*, tłum. M. Kopczyński, w: *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*, cz. 1, Warszawa 1991.
- Ladewig P.E., *Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700*, *Dansk social historie*, t. 3, København 1980.
- Wolter C.H., *Adel og embede. Embedsfordeling hos den dansk-norsk adel 1588–1660*, København 1982.

Krystyna Szelągowska  
(University of Białystok)

## Nobility's reign in early modern Denmark (16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> century)

### Summary

Three major elements have been taken into consideration in this paper, which analyses the form of Danish nobility's position and power in the period of *adelsvældet* (nobility's reign) in the 16<sup>th</sup> and 17<sup>th</sup> centuries. The first element is the legal and political status of noblemen, based mainly on the regulations and privileges included in *Haandfæstning* (electoral capitulation), the supreme position of the Realm's Council and the nobility's monopoly in admission to the local administration. The ideological justification came from the ideas of the Royal Council Constitutionalism (*rigsraadkonstitutionalisme*). The second problem which is presented in the paper is the shape of noble estate, its inner divisions with its most peculiar characteristic: the evolution of the whole group toward aristocracy dominating the power and wealth in the country. The third aspect is the transformation of the nobility after the introduction of absolutism: the loss of political privileges and the process of forming *noblesse de robe*, which gradually replaced the hereditary nobility as the king's close co-worker and became – together with the non-noble civil servants (including pastors) – the pillar of Danish absolutist state.